

Rajongás és fegyelem nyelvi artikulációi

„Ismételten cserben hagynak a szavak, nem tudnám értelmes szavakkal felvázolni, miben áll ez az engem és az egész világot átszövő harmónia és hogyan vált számomra érzékelhetővé”,¹ így jellemzi Hugo von Hoffmannstahl (1874-1929) egy általa 1603-ra datált, a kultúratudományok számára megkerülhetetlen fiktív levelében a nyomasztó nyelvi krízist. Egy bizonyos Lord Chandos írta ezt a levelet idősebb barátjának, *Francois Baconnek*² és elnézést kért tőle, hogy teljesen felhagyott az irodalmi tevékenységgel. Nem tudja folytatni azt, hiszen, mint írta, *teljességgel cserben hagyták a szavak*.

A 17. század első évtizedeitől mély intellektuális és ezzel összefüggő nyelvi krízis tapasztalható a legtöbb európai kultúrában. Ennek okait számos szaktudomány tematizálta már, ezúttal ezeket nem ismertetném és nem is vizsgálnám. Az *inspirált* mennyei üzenet tolmácsolása viszont fontos – igaz, átmeneti - lehetőséget nyújtott e nyelvi válság esetleges áthidalására: ha saját szavaink képtelenek új tapasztalatok kifejezésére, mert a *behatárolt és rendezett fogalmaknak* csak egymáshoz van közük, akkor közvetítsük teljesen *átengedve (gelassen)* a mennyei üzenetet.

Szőnyi Benjámint *Szentek Hegedűjét* 1762-ben és további kiadásait is bemutató debreceni Vétsei János, a *Tiszán-túl lakó Reformata Ekklesiának Superintendese* azt írta Aprobatiojában, hogy „az ilyen hathatós Lelki Énekeket *Isten beszédéből, többnyire annak szavaival* egybeszedett ezen könyvnek tudós és kegyes Auctora.”³ *Isten beszédéből, annak szavaival*: az inspirált szerzőnek Isten és Jézus diktálja a szavakat, ennek sok megható példáját ismerjük a kegyességi irodalomban: *magam csak az ecset vagyok, az ő keze festi a gyümölcsöt*.⁴ Az un. inspirált beszédben felértékelődnek a szavak, felértékelődik a szavak feldíszítése, hiszen a mennyből érkező és a mennybe fellobogó művészi hangzás angyali ének.

Kerestem Szőnyi Benjámint írásaiban ezt az extatikus rajongást, Isten szavainak inspirált közvetítését (amit Vétsei János *aprobatiója* nyomtatékosan kiemelt), ám inkább fegyelmezett énekszerzői gyakorlatot találtam. Kiváltképpen a *Szentek Hegedűjének* már a harmadik (Hód-Mező Vásárhelyen, 1773), de legjelentősebben az ötödik kiadásától (Pozsony, 1784) bővített

¹ Hugo von Hofmannsthal (1874-1929), *Levél*, Pompeji, 1997/4. 11-35, fordította Joó Katalin, az idézetek: 16. és 18. oldalak.

² Bacon, Francis, angol jogász, filozófus, 1561. 01. 22. – 1626. 04. 09.

³ *Szentek hegedűje*, kilencedik kiadás, H. M. Vásárhelyen, 7dik Septembris, 1782, A3 v.;

⁴ v.ö.: Catharina Regina von Greiffenberg, *Sehnlicher WeiBheit Wunsch*: „Gott! Gott! Gott! ist der Zweck /den ihm mein kiel erkohren. // Ich bin der Pinsel nur: sein Hand mahlt selbst die Frucht” = C. R. von G., *Geistliche Sonette, Erstes Hundert*, Nürnberg, 1662, 5.

második részében: „Ne tessék valaki előtt idegen dolognak, hogy a’ második Részben olly sok féle hivatalú emberekre tartozó énekek is vagynak”, hiszen azok a „tsekély szolgálátú emberek javára írottak”, - miképp Luther énekprogramja szerint is: *idiotae et mulierculae*. A túldíszítettség igyekezete, majd a mennyei inspiráció kifejezhetetlenségének belátása tehát itt is végül tagadáshoz vezetett: nem retorikai díszítésekre, hanem értelmes belátásra, logikára van szükség. Ezt a visszafogott, tanító célzatú, a gyülekezet számára jól érthető szöveganyagot olvassuk (és énekeljük) a legalább tizenhatszor kinyomtatott Szentek Hegedűjében.

Mert hiszen a Szentek Hegedűje, „Szőnyi Benjámín munkásságának szinte legfontosabb darabja” nem inspirált verseskönyv, hanem énekeskönyv.⁵ Az *aprobatiót* szerző Vétsei János már figyelmeztet is arra, hogy nem szükséges hangszerjáték a templomokban: nagy kedvvel dicsérijétek az Urat - tanítván és intvén egymást ti-magatok között, Psalmusokkal és Ditséretekkel, és Lelki Énekekkel, nagy kedvvel énekelvén a ti szívetekben az Úrnak. A Psalm. ugyan-is téssen muzsikálva, úgy mint orgonával és hegedűvel és ezek mellett való hangítsálást”, de a *Ditséret* ezzel szemben olyan legyen, „melly léssen *vigasság’ tévő szerszámok nélkül* való szóval.”⁶

Szatmári Paksi István, a Tiszántúl Helvética Confessiot-tartó Ekklesiának Superintendense is írt *Approbatiot* (Debrecenben, XI-ik Hónapnak VII. Napján). Ő is nyomtatékkal javasolja a hangszerek mellőzését, a korai egyház legnagyobb szónokának auctoritását is felhasználva:

„Tudom ugyan, hogy sokan vagynak, a’ kik szégyenelnek énekelni, nem hogy magánosan, hanem még a szent gyülekezetekben is, de azt tsudálom, hogy nem szégyenlenek szóllani s beszélleni”⁷. Majd tovább: „[s]zépek a hangos Musikák a Templomokban, s másutt is, ez tagadhatatlan, de még–is legszebb az emberi száznak okos éneklése; sőt a Léleknek Istent ditsérő szent indulattya, kegyessége, a’ mint ezeket minden tziteráknál, Kürtöknél, Trombitáknál és egyéb hangos szerszámoknál fellyebb betsüli Chrisostomus (vagy a’ mint a Magyarok nevezik, Arany Szájú Szent János) az ötödik században Constántzinápolyi Pátriárka az száz ötvenedik Soltárra írt Predikátziójában.”⁸

A 150. zsoltár zsúfolt hangszerhalmozására nyomtatékosan visszatérek még.

A Szentek Hegedűjének három kiadást olvastam, illetve csak *néztem* össze, az elsőt (Kolozsvár, 1762), a harmadikat (Pozsony, 1774) és a kilencediket (Hódmezővásárhely, 1782).

⁵ Fekete Csaba, *Szőnyi Benjámín és a magyar református himnológia*, in Szőnyi Benjámín és kora 1717-1794. Tanulmányok Szőnyi Benjámínról, Hódmezővásárhely, 1997, 27-67, idézet: 28. o.,

⁶ v.ö.: 3. lábjegyzet, kiemelés itt is, másutt is tőlem (Ö.P.),

⁷ A5r

⁸ A6r

A stílus- és természeti világkép megjelenítésének vizsgálata mellett egyre erősebben kezdett érdekelni a *vigasság tévő szerszámok* helye, szerepe, illetve mellőzésüknek oka Szőnyi énekprogramjában. A 'pápista' örökségként számon tartott hangszeres szertartási muzsikálás „mintegy magától értetődő módon tilos volt” és bár a „hangszergyűlölet –így olvastam Fekete Csaba kitűnő tanulmányában- Maróthi és Szőnyi korában már feloldódott, de még fél évszázad kellett hozzá, hogy általánosan és természetesen beleilleszkedjék a magyar református istentiszteletek keretébe a gyülekezeti ének orgonakísérete”.⁹ A hangszerjátéknak a templomból való kitiltására az unitárius gyülekezeti énekeskönyvek is jó példát adnak, Bogáti Fazakas Miklós két zsoltárából pl. éppen azokat a strófákat hagyják el, amelyekben Dávid hangszerjátékkal dicséri az Istent (92. zsoltár 2. strófa, illetve 33. zsoltár 3. és 4. strófák).¹⁰

Szőnyi Benjámint nagyon ritkán említi hangszereket, ha pedig mégis, akkor elutasítóan. Az *Introitus vagy elől-járó ének* az éneklésnek szükséges voltáról szól, *nótájához* Szenci Molnár Albert 42-dik zsoltárának kezdősorát adja meg (*Mint a' szép híves patakra*) és a terjedelmes, 18 strófás ének 10-dik és 11-dik strófáiban határozottan kizárja a hangszerek liturgiában való szerepeltetését:

Mások ám gyönyörködjenek
 Marhák bögésében,
 Egyebek kedvel – telyjenek
 Doboknak zengésében.
 Amaz ostobaságról,
 Ez jel háborúságról,
 De én az Istent énekekkel,
 Ditsőítem az Hívekkel.

Isteni böltsesség nagyon
 Az éneklés' dolgában,
 Mellyet én tsudálok nagyon
 Az Emberek torkában

⁹ Fekete Csaba, *i.m.*, 29-30.

¹⁰ Etlinger Mihály, *Bogáti Fazakas Miklós és a gyülekezeti hagyomány*, Pécs, kézirat, 2012, 4-5. Szatmári Áron, *A költő vízbefúlása. Régi magyar kísérlet a plurális szövegfogalom meghaladására*, in kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrashasznosítva. Fialok Konferenciája 2014, reciti, Budapest, 2015, 167-182. *Isteni dicséretetek, imádságos és vigasztaló énekek*, Kolozsvár, 1632, 227, RMNy 1541.

Kik hez képpeszt organák
 Semmi 'se egyéb musikák.
 Mert tsak fa sípok 's drótotskák,
 Szörök, selymek, 's bél húrotskák.

A LXVII. ének címe *A' Mózesnek és Báránynak Éneke* (a Jelenések Könyve 15. részének 3. és 4. versének parafrázisa: És éneklék vala Mózesnek, az Isten szolgájának énekét és a Báránynak énekét). Szőnyi a margóra írta a megfelelő bibliai helyet: Jel. XV. V. 3-4. A hivatkozott versekben semmiféle hangszer sem szerepel,¹¹ de a nótajelzés Szenci Molnár 150. zsoltárparafrázisának kezdősora: *Dicsérjétek az Urat*. Szenci Molnár nem távolodhat el a genfi zsoltárok szövegétől (illetve Lobwasser fordításától),¹² idézem:

„Diczérjétec őt **kürtben**, / Es ékes éneklésben / **Hegedőben lantokban**, / Es hangos **citerákban** / Az Urnak zengedezzetec: / **Sípokban virginákban**, / Es hangos **orgonákban**, / Örvengyetek az Istenec // Az Urat **cymbalmokban** / Es **egyéb szerszámokban** / Mindnyájan diczérjétek, / **Citerát** pengesetec / Az Urnak nevét diczervén etc.” A 150-dik zsoltár nyolc hangszerének zsúfolt halmozása előhívott Szőnyinél is két *zeneszerszámot*, noha a parafrázált hely nem indokolta. Így kezdi Mózesnek és a Báránynak énekét: „No én lelkem! serkenny-fel. / **Lantom, tziterám** kelly-fel / Egy szép dolgot hozz-elől, / A Bárány Jesus felől.”¹³

Mégis szólnék itt arról, hogy míg Szenci Molnár, mint láttuk, nyolc hangszert zsúfol bele a 150. zsoltár második strófájába, addig a közvetlen minta, Lobwasser, a zsoltárra figyelve, csak hatot említ.¹⁴ Lobwassernél szerepel még a dob és a fuvola, Szenci Molnárnál viszont még lant, citera, virgina, cimbalom, és a hárfa helyett *hegedő*. Idézem Lobwassert: *Lobt ihn mit posaunen* klang (kürtben) / Und mit fröhlichem Gesang / **Psalter, harpf** (Sz.M.A.: hegedőben, lant és citera Sz.M.A. hozzátoldása) und was noch mehr / Dienen mag zu Gotter ehr / Laßt zu

¹¹ 3. És éneklék vala Mózesnek az Isten szolgájának énekét, és a Báránynak énekét, ezt mondván: Nagyok és csodálatosak a te dolgaid, mindenható Úr Isten; igazságosak és igazak a te útjaid, óh szentek Királya! 4. Ki ne félne téged, Uram! és ki ne dicsőítené a te nevedet? mert csak egyedül vagy szent. Mert eljönnek mind a pogányok és lehajolnak előtted; mert a te ítéleteid nyilvánvalókká lettek. (Károli Gáspár)

¹² A *Szentek Hegedűje* mintegy nyolcvan genfi zsoltárdallamot használ, versformát és dallamot tekintve, v.ö.: Fekete Csaba, *i. m.*, 38.

¹³ *Szentek Hegedűje*, 1782, 220-221.

¹⁴ LOBWASSER, Ambrosius, *Die Psalmen Davids, durch Amb. Lobwasser in Teutsche Reimen gebracht*, Königsberg, 1572; a zeneszerszámok viszonylag visszafogott szerepeltetése miatt fontos most idézni az un. 'Vulgata' jól ismert szöveghelyét is: *laudate Dominum in sanctis eius, laudate eum in firmamento virtutis eius; 2. laudate eum in virtutibus eius, laudate eum secundum multitudinem magnitudinis eius, 3. laudate eum in sono tubae, laudate eum in psalterio et cithara; 4. laudate eum in tympano et choro, laudate eum in chordis et organo; 5. laudate eum in cymbalis benesonantibus, laudate eum in cymbalis iubilationis, 6. omnis spiritus laudet Dominum, Alleluia.*

seinem lob erschallen / **Paucken** (dob, nem szerepel Sz.M.A.-nál), **flöten (furulya)** und was sonst **Pfeiffen** (síp) ist / und **orgel-kunst** (orgona) klingen laßt Gott zugefallen.

Hangszerek az un. 'Vulgata' latin szövegében, 150. zsoltár (Szenci Molnár szótára szerint):

tuba	trombita, kürt
cithara	hárfa, hegedő, citera
tympanum	dob, cymbalom, doromb
chorda	sinor, hur
organum	szerecs, item organa
cymbalum	cimbalom

Hangszerek az un. *hugenotta zsoltároskönyvben*, 150 zsoltár (Theodor de Bèze)

trompette	trombita
luth	lant, koboz
harpe	hárfa
tambourin	dob
corde	húr
chalumeau	síp, furulya
cymbale	cimbalom

Lobwasser: posaun	Sz. M.A.	kürt
psalter		ékes éneklés
harpf		hegedő
paucken		-
flöten		-
pfeiffen		síp
orgel-kunst		hangos orgonákban
x		lant
x		citera
x		virgina
x		cimbalom

Nem szeretnék most már foglalkozni Szőnyi énekeskönyvének természeti világképével, a fiziko-teológia magyar nyelvű halk visszhangjával, bár lehetne olyan és hasonló sorokat idézni, mint a *Közönséges reggeli ének* 3-dik strófája: „Tekintek a’ szép tsillagos égre, / Kérdem: azt teremtette mivégre? / Szemlélvén ottan a’ sok tüzeket, / El-álmélkodom, látván ezeket etc.”¹⁵

Nem szeretnék foglalkozni az énekek nyelvi-retorikai megformáltságával sem, hiszen Kecskés András immár húsz éve tanulmányban közölte (szerintem nem mindenben védhető) eredményeit, arra a következtetésre jutva, hogy az „esztétikai igényességnek” jól felismerhető jegyei láthatók a nyelvi kifejezésmód választékosságában.¹⁶

Inkább egy kíséretre vállalkoznék.

Az un. Madách-Rimay-kódex sok izgalmat mutató második kötetében ismeretlen szerzőségű, protestáns környezetben született rövid, mindössze négystrófás vers olvasható:¹⁷

Peöngeszet koboznak giakran ha te hallod,
Minden Vigsagodat el mulatni latod,
Gionióruszegedét somorusagra fordítod
Sep saraz semedet keoniuezesre hozod.

Nem korczmahoz walo koboznak pengesse,
Sem Tantshoz nem Valo gieőnieőrű Zengesse,
Mert hozatik teőle élme giőtrődesse,
Buiduszo elmenek gondban teőrörődésse.

Hárffa, lant Zengesse giönioruszeget hoz,
Hegedwnek hangja lakodalom hazhoz,
Syp sónak az Saua io az Ser korczmahoz,
De koboz pengese elme torödeszt hoz.
Regal es Orgona disses templomokban,
Mikorón diczirik istent enek Szókkban,

¹⁵ C2r

¹⁶ Kecskés András, *Szőnyi Benjámín énekszövegeinek ritmikája* = Szőnyi Benjámín és kora *i.m.*, szerk.: Imre Mihály, 69-103, az idézet: 71.

¹⁷ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 12.*, s.a.: Varga Imre, Cs. Havas Ágnes, Stoll Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, Nr. 58.

Puzan és stortiszta az eneklo karban,
Kóboz igen illik katonak karyáiban.

Születtek elemzések, azt mondanám inkább *versolvasatok*. Legkorábban Bitskey Istvántól.¹⁸ Szerinte „a költemény művészi értékei (nyelvi árnyaltság, érzelmi gazdagság, gondolati mélység stb.) nem hagynak kétséget afelől, hogy tehetséges szerző alkotásával van dolgunk (...) A hangulati szubtilitás látszólag szemben áll itt a mondanivaló súlyosságával, a zeneszerszámok hangjából áradó emocionális finomság ellentmondani látszik a kobozmuzsika által felidézett helyzet komorságának”.¹⁹ „Ahány hangszer, annyi hanghatás, annyiféle emóció felkeltése. Mindezek, mint a *gondtalan mulatozás jelképei*, ellentétet alkotnak a szinte refrénszerűen visszatérő (...) gondolattal: koboz pengése elmetörődést hoz.”²⁰

Jelentős tanulságot közöl e rövid versről a sok nyelven olvasó, a magyar kora-újkor kultúrát európai összefüggésbe helyező Zemplényi Ferenc: e szöveg „helyzete már azért is bonyolult, mert ebben a versben tökéletesen végigvitt *concettot* találunk: a zeneszerszámoknak léthelyetekkel való metaforikus azonosítását.”²¹ Szilasi László az „egyetlen trópusra alapuló, tisztán metonimikus rendszer” szerkezetét mutatja be a szokatlan tömörségű versben.²²

Én most mást szeretnék feltételezni. Megvizsgáltam a bibliai zsoltárokból szereplő fontos hangszerek és ünnepi mutatványok (pl. ’körtánc’) nemzeti nyelvre való fordításait és parafrázisait. Azt tapasztaltam, hogy miközben a hangszerek egyedi megjelenítését a szerzők éppen zsúfolt, az egyedi jellemzőket semlegesítő felsorolással igyekeztek tompítani (ez nagyon feltűnő éppen Szenci Molnár esetében), egyre óvatosabb lesz a hangszerek, *a vigasság tévő szerszámok* szerepeltetése: a hárfából hegedű és citera lesz, lant, sőt, koboz, a dob és a fuvola eltűnik.

A protestáns környezetben a 17. század első harmadának a végén született rövid vers, úgy gondolom, elhelyezi a templomba nem illő, vagy onnan kitiltott hangszereket az őket immár megillető helyre. Nem tagadom viszont, hogy a koboz (szlovákul citera) olyan egyszerű hangszer („még a gyermekek is azt pengetik”), amely a katonák számára nem *vigasztalást*, de *bánatot, könnyezést* okoz.

¹⁸ Bitskey István, *Pöngését koboznak*, in *A régi magyar vers*, szerk.: Komlós Tibor, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 225-234.

¹⁹ Bitskey István *i. m.* 234.

²⁰ Bitskey István, *i. m.* 230.

²¹ Zemplényi Ferenc, *Műfajok reneszánsz és barokk között*, Universitas Kiadó, Budapest, 2002, 142.

²² Szilasi László, *A sas és az apró madarak. Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában* (Humanizmus és Reformáció, 30. szerk. Jankovics József), 48-50.

Szőnyi Benjámín idegenül viszonyult a templomi hangszerekhez. Ezért XXVII-ik énekének (*A' szentek követéséről*) 16-dik strófájával köszöntöm lelki buzgalmát:

Kürt zengésre le-omlott vala

Régenten Jérikónak fala:

Én az igével kürtölök!